

אלף האלים של החתים | "החתים ותרבותם"

ספר חדש משחזר, לראשונה בעברית, את תולדות האימפריה החתית

עיריית ציפור 09.09.2009 01:18

החתים ותרבותם

איתמר זינגר. הוצאת מוסד ביאליק, ספריית האנציקלופדיה המקראית והמפעל לתרגום ספרי מופת, 312 עמ', 111 שקלים

בתקופת הברונזה המאוחרת, במחצית השנייה של האלף השני לפני הספירה, שלטו החתים באימפריה אדירה שהשתרעה באנטוליה (אסיה הקטנה, טורקיה המודרנית) וצפון סוריה, והתחרתה במצרים, בבל, אשור ואחיוה (היישות המיקנית בים האגאי). כדרך של אימפריות קדומות, קרסה מדינתם של החתים, ותרבותם העשירה צללה אל תהום הנשייה. למעט אזכורים במקרא לא נותר לחתים זכר בכתובים. הגם שתרבותם נחשפת והולכת במאה השנים האחרונות, היא אינה ידועה לקהל הרחב. בשנים האחרונות זוכים החתים לעדנה בזכות ספרים פופולריים, באנגלית ובגרמנית, של טרוור ברייס, הורסט קלנגל ובילי ג'ין קולינס, והודות לאסופות של חיבורים מיתולוגיים, טקסטים דיפלומטיים, חוקים, מכתבים ותפילות בתרגומם של הרי הופנר, גרי בקמן ואיתמר זינגר. הוצגו תערוכות נודדות מקיפות של ארכיאולוגיה חתית, מלוות בקטלוגים מפורטים, לאחרונה בגרמניה (2002); ואילו התערוכה "מעבר לבבל", שהתקיימה השנה במוזיאון המטרופוליטן בניו יורק, בחנה במסגרת הקשרים הבינלאומיים באלף השני את תפקידם של החתים בהפצת נכסי תרבות מאסיה לאירופה ולהיפך.

למעט הערך "חתים" מאת הנס גיטרבוק באנציקלופדיה המקראית (כרך ג, 1965), וכמה מאמרים העוסקים בנושאים מוגדרים, אין בארון הספרים הישראלי ולו גם ספר אחד בעברית על החתים. ספרו המיוחל של איתמר זינגר הוא ספר עדכני הפונה אל קהל רחב, אבל, יש לומר, משכיל. בהתבססו על טקסטים ועל הארכיאולוגיה, הוא משחזר את התרבות החתית באופן שובה לב, כך שגם אלה שאינם מומחים לנושא יכולים לעקוב אחר ההיסטוריה התרבותית של החתים. הספר חף מהערות שוליים מכבידות. במקומם מציע המחבר בסופי הפרקים ספרות נוספת. כל פרק ופרק מוקדש לנושא מסוים, ובאחריתו תעודות מתורגמות לעברית פשוטה ובהירה. הספר מכסה את תולדות החתים למן התייעוד ההיסטורי המוקדם ביותר באנטוליה בתקופת המושבות האשוריות, במאה ה-19 לפני הספירה, שממנו אפשר כבר להסיק על נוכחותם של חתים על אדמת אנטוליה, דרך ייסוד הממלכה החתית הקדומה במאה ה-17 ועד קריסתה של האימפריה במאה ה-12 לפני הספירה. הוא נוגע גם בממלכות ה"ניאו-חתיות" שקמו בסוריה ודרום אנטוליה לאחר נפילתה של האימפריה, שבלעדיהן לא היה הדיון מושלם. "מלכי החתים" הנזכרים במקרא לצד מלכי ארם (מלכים א', פרק י', פסוק כט; מלכים ב', ז, ו; דברי הימים ב', א, יז) הם שליטי הממלכות הניאו-חתיות שממערב לפרת, הנקראות בכתובות מלכי אשור ובבל "ארץ חתי".

שורשיה של התרבות החתית הם הודו-אירופיים שהתמזגו במסורות אנטוליות ילידיות של פרוטו-חתים בצפון וחורים במזרח ובדרום (אנו חבים רבות מידיעותינו את המסורות הללו לארכיונים החתיים). לאלה נוספו גם השפעות ממסופוטמיה ומסוריה. הלשון החתית היא שפה הודו-אירופית, כמרבת לשונותיה של אירופה, כמו הסנסקריט ונגזרותיה וכמו הפרסית. היא הקדומה בלשונות ההודו-אירופיות שהועלו על הכתב, עתיקה אף מן היוונית והלטינית. החתית כתובה בכתב היתדות. ב-1902 הראה הבלשן הנורווגי יורגן קנדזון, חוקר ארכיון אלעמרנה, המכיל את חליפת המכתבים הדיפלומטית של פרעה אחנאתון באכדית, שפת ההתכתבות הבינלאומית כי בשלושה מכתבים, היחידים בארכיון שאינם כתובים באכדית, רכיבים הודו-אירופיים, "אינדו-גרמניים" כלשונו. האחד כתוב חורית ממלך מיתני, המדינה החורית בצפון מסופוטמיה וסוריה, ושני מכתבים מאת ואל מלך ארזה (מערב אנטוליה), שמקומה לא נודע אז. אבל פריצת הדרך בפענוחה נזקפת לזכותו של האשורולוג הצ'כי בדז'יך הרוזני, שנסמך על תובנותיו של קנדזון. בהרצאה שנשא ב-1915 לפני החברה המזרחנית הגרמנית, שהעמידה לרשות החוקרים את הלוחות שהתגלו בבווע'זקוי, התמקד במשפט

nu NINDA an ezzatteni watar-ma ekutteni

כאשורולוג אמון על כתבי היתדות האכדיים והשומרניים הכיר את הסימן האידיאוגרפי - NINDA "לחם", והניח, כי המלה ezzatteni תתאר אכילה, משורש המשותף ליוונית וללטינית ל-essen בגרמנית; watar היא באנגלית, wasser בגרמנית, ואחריה הטיית הפועל לשתות, ekutteni את הסימות teni בסופם של הפעלים זיהה כגוף שני רבים ותירגם: "אז תאכלו לחם ותשתו מים".

בווע'זקוי, היא חתושה, בירת "ארץ חתי" (כך קראו לה תושביה ממוצאים אתניים שונים), כ-160 ק"מ ממזרח לאנקרה, נחפרת מאז 1906 במימון החברה המזרחנית הגרמנית, ונכללת באתרי המורשה העולמית של אונסק"ו. החפירות בעיר הניבו רבבות תעודות בכתב היתדות, מדיניות, מנהליות ומשפטיות, טקסטים דתיים ומיתולוגיים, שמהם אפשר לשחזר את תולדות הממלכה החתית, החברה והדת. התעודות זורעות אור על חיי הבירה עצמה, ומהן אפשר להבין כי על משמר מערכת הביצורים, שלושת שעריה שעליהם גוננו פסלי ספינקסים, אריות ואל לוחם (בהתאם) ועל המעברים התת-קרקעיים הופקדו הממונה על ביטחונה ושר העיר. ממגורות התבואה האדירות השבירו את צורכי העיר, ומשהידלדלו עתודות הדגן במאה ה-13 לפני הספירה, שלחו החתים משלחת ובראשה נסיך למצרים, כדי לארגן משלוחי דגן ממצרים לחתי.

התעודות מתארות את עבודת הקודש ואת המצרכים שחולקו למשתתפים בפולחן ממחסי המקדשים - המקדש הגדול בחתושה היה מוקף חדרי מחסנים ובבניין הנספחות שלו דרו המשמשים בקודש. תיאורי החגים החתיים מאירים את הטקסים במקדשים שבתוך העיר ומחוצה לה בטבע. במקדש הסלע ביזילקאיה שמצפון לבווע'זקוי, המוקדש לצמד האלים הראשי בפנתיאון החתי, אל הסער ובת זוגו, נחקקו במחשופי הצוקים החלקים של חללי הגלריות אלי הממלכה. בגלריה הגדולה צועדים אלים לעבר אלות, מתכנסים במקדש לרגל ראש השנה. מעליהם שמותיהם (החוריים) בכתב ההירוגליפי הלוי (על שם שפה הודו-אירופית, ששימשה את החתים לכתובה בחותמות ועל אבן). הגלריה הקטנה שימשה אולי מקדש קבורה לפי אלי השאול המתוארים בה. על מראה האלים אפשר גם ללמוד מן התעודות ומן הארכיאולוגיה. תעודות מסוף ימי האימפריה מפרטות את צורתן של צלם האלוהות, סמליה ומשכנה. מתברר, ש"אלף האלים של חתי" יכולים להופיע כדמות אדם, בצורת חיה או בצורת חפצים שונים ומצבות.

קובץ החוקים החתי הוא אסופה של תקדימים לא כתובים, שהסדירו את כל תחומי החיים: הריגה וחבלה גופנית, עבדים נמלטים, נישואים, חכירת קרקעות, השבת רכוש אבוד, מסים, דיני בעלי-חיים

ועבירות רכוש, הסגת גבול, חילול הקודש, תעריפי מחירים, משכב בהמה, אונס וגילוי עריות. החוק החתי היה ליברלי ומתון, והתבסס על פיצוי הצד הנפגע או משפחתו ולא על עונש גופני כמנהגם של עמים אחרים במזרח הקדום.

הרפורמה השלטונית של המלך תלפינו, (המאה ה"ז לפנה"ס), נועדה להסדיר את ירושת הכס כדי למנוע תככים ושפיכות דמים בבית המלוכה. לימים יריבים פוליטיים הוגלו ולא הוצאו להורג. בארכיונים של חתושה התגלו עשרות חוזים מדיניים, המהווים אבן-דרך בהתפתחות המחשבה המדינית. במאה ה-13 לפני הספירה, אחרי קרב קדש, הביאה מדיניות החוץ הפייסנית של חתושילי השלישי לחתימת "שלום הכסף" (על שם לוחות הכסף שעליהם נחקק החוזה המקורי) עם רעמסס השני. העתקו נקבע בכניסה למועצת הביטחון של האו"ם, מופת לאומות העולם. גרסתו המקורית של "שלום הכסף" באכדית על לוחות טין התגלתה בחתושה על ידי הוגו וינקלר ב-1906, ותרגומו למצרית חקוק על קירות מקדש כרנך (נוא-אמון) במצרים.

בחוזה הסכימו המעצמות להימנע מפעולות איבה ולשתף פעולה ביניהן. לימים אף נשא רעמסס השני נסיכה חתית לאשה. בעידן השלום החתי-מצרי נהנו שתי המעצמות מקשרים אמיצים וחליפת מתנות הדדית. דיפלומטים, סוחרים, אומנים ובעלי מקצועות אחרים עברו דרך ארץ ישראל (ואולי אף השתקעו בה), והותירו בה חפצים משלהם, בעיקר חותמות וקומץ יצירות אמנות. יחד עם החפצים נמסרו גם טכנולוגיות ורעיונות, שמשקיעיהם בתרבויות של כנען וישראל.

חתושילי השלישי שמר על יחסים תקינים גם עם בבל ואשור. רק במערב אנטוליה לא שקטו הרוחות. הסכסוך היה על וילושה, היא איליוס-טרויה בכתבי הומרוס, שמאז המאה ה-17 לפני הספירה היתה כפופה לחתים, ועל השליטה בלזפה היא לסבוס. קודמו ואחיו של חתושילי, מותלי השני, שהביס את הצבא המצרי בקרב קדש על נהר האורונטס, כרת חוזה עם מלך וילושה, אלכשנדו, הוא הכתיב החתי של השם אלכסנדר-פריס נסיך טרויה. רבים סבורים, שהמסורת המשתקפת באיליאדה מושתתת על המציאות הקדומה במערב אנטוליה באלף השני לפני הספירה, שהיתה זירת ההתמודדות בין החתים לאחיוה, המיקנים בים האגאי, הם האכאים (היוונים) בכתבי הומרוס.

על קצה המזלג אפשר עוד להזכיר את הריטואלים המאגיים שנועדו לשנות את הגורל, לשמור על שלום המשפחה, לסייע לילודת ולטפל באין-אונות, לטפל במחלות ולהסרת טומאה. עם הריטואלים החתים, שעם המקבילות להם במקרא אפשר למנות את שליחת שער לעזאזל (אל ארץ אויב כדי להסיר מגפה); או את הדרישה באלי השאול ורוחות המתים דרך פתח באדמה, הוא ה"אוב" המקראי. דמיון מובהק בין המקרא לכתובים החתיים מצוי גם בתחומים אחרים. בחיבורים המיתולוגיים, בריאת האדם מטין, רעיון משותף לתרבויות מסופוטמיה, מצרים ויוון. או בחוק - בדיני אישות, בחוק הייבום ובדין האונס.

דמיון ישנו גם במלות תרבות המשותפות לחתית ולעברית, כמו המלה קובע מ-kubahis (שמואל א', יז, ה, לח) ויין מ-wiyanas. ומה באשר לבני חת? עפרון, אוריה ואחילמלך, חתים בעלי שמות שמיים? עם נפילת האימפריה התגבשו בדרום אנטוליה וסוריה הממלכות הניאו-חתיות, ובראשן כרכמיש, שבה שלטו מאז המאה ה-14 לפני הספירה בניו של מלך חתי. ממלכות אלה, ששרדו בתקופה הסוערת של המאה ה-12 לתוך האלף הראשון לפני הספירה, המשיכו מסורת חתיות (למשל, כתיבה מונומטלית בלווית). אלה החתים בני זמנו של החיבור המקראי.

ספרו של איתמר זינגר מלא וגדוש כרימון. הוא ממלא את החסר לספר עברי על החתים ועל תרבותם, שהיא מאושיות התרבות המערבית.

הד"ר עירית ציפר היא ארכיאולוגית, אוצרת במוזיאון ארץ ישראל

אל מחבק בזרועותיו את המלך יזילקאיה